

Una història del pensament biològic a través de Lucreci

Carmel Ferragud

El somni de Lucreci. Una història de la llibertat del pensament

Martí Domínguez

360 pp., 2013, Barcelona, Proa

En 1417, Poggio Bracciolini, un dels humanistes obsedits en la tasca de rescatar textos clàssics, copiats en diferents moments de l'alta edat mitjana i que dormien en les biblioteques d'alguns monestirs europeus, va rescatar de l'oblit el *De rerum natura* de Lucreci, després de trobar-ne un manuscrit en un cenobi de l'actual Suïssa. Aquesta seria la història també de nombrosos textos clàssics recuperats durant el Renaixement. A la narració de la troballa del manuscrit i del seu protagonista hi dedicà un relat apassionat Stephen Greenblatt, al qual posà per títol *El gir*, publicat el 2011. Un títol que feia al·lusió, precisament, a un concepte lucrecià, *clinamen*, utilitzat pel poeta romà per referir-se a un viratge impredecible dels àtoms i que per extensió podem fer servir per definir el canvi de rumb de les coses, també en la ciència. Encara més suggeridor és el subtítol de l'estudi de Greenblatt, «De com un manuscrit oblidat contribuï a crear el món modern», que com veurem lliga molt amb la concepció que Martí Do-

mínguez té del paper d'un fet heroic com la troballa de Bracciolini per al decurs de l'evolució científica.

Per la seua banda, Alison Brown, a *El retorn de Lucreci a la Florència renaixentista*, publicat l'any 2010, explicà la recepció extraordinària i l'enorme influència que tingué l'obra. Valga com a prova de l'entusiasme suscitat pel text els cinquanta manuscrits i les trenta edicions impreses que els humanistes manufacturaren fins el 1600. I, tanmateix, Lucreci no tingué la fortuna i la fama d'un Ovidi, un Horaci o un Virgili. Fet i fet, els fets analitzats en aquestes dues obres de Greenblatt i Brown, han esdevingut les claus que han servit a Martí Domínguez per arrancar el seu primer assaig, pròpiament dit, que li ha permès obtenir el Premi Carles Rahola, un guardó més en la llarga nòmina que atresora. Així, l'anàlisi té com a eix temporal i temàtic central el Renaixement, tot i que l'estudi s'inicia en el segle I abans de Crist, en què Lucreci va escriure el poema, i s'estira fins als temps presents, i encara vol advertir-nos sobre el futur. Perquè els objectius de Domínguez són, com es veu al llarg dels disset capítols de l'assaig –amb títols molt suggeridors–, força més ambiciosos que aproximar-nos a aquests fets que colpiren, en certa mesura, molts dels principis del pensament sobre la naturalesa i el seu funcionament durant el Renaixement.

En l'àmbit de la cultura catalana, val a dir que el poema de Lucreci ha tingut un lloc distingit. El 1923, *De la natura* fou editat en la versió llatina i traduït al català pel catedràtic de llengua i literatura llatines de la Universitat de Barcelona Joaquim Balcells. Aquest es constituïria al capdavant en el primer volum dels més de 370 de la magnífica col·lecció de textos d'autors grecs

i llatins de la fundació Bernat Metge, promoguda per Francesc Cambó i de la qual Balcells en fou un dels motors. El 1932, tot aprofitant les edicions dels anys vint dels manuscrits alemanys i italians de l'obra de Lucreci, Balcells en va preparar una segona edició, revisada també per Carles Riba. Amb aquesta obra, el doctor Balcells va assolir un merescut prestigi científic i esdevingué mestre d'una notable generació de llatínistes i traductors al català d'obres clàssiques. Caldria preguntar-se si la tria d'aquesta obra per iniciar la col·lecció fou casual. Molt possiblement, la bellesa del seu contingut va moure a escollir un poema que és capaç de commoure'ns des dels seus inicis rutilants, adreçats a la deessa Venus.

De l'autor de tan bell i influent poema, Titus Lucretius Carus (94-55/51 aC), conegut habitualment pel seu *nomen*, Lucreci, a penes se'n sap res. El que sí que és del tot evident és la seua adhesió apassionada a l'escola filosòfica d'Epicur, a qui exalta en diferents moments del seu poema. Tanmateix, una part del relat biogràfic es troba entelada per dades apòcrifes destinades a embrutar la seua reputació, titllant-lo de boig i suïcida, i que foren escampades per autors com sant Jeroni, conscients del que *De rerum natura* suposava per a la religió i, concretament, per al cristianisme. I és que si el text de Lucreci havia romàs en l'oblit durant nou segles fou perquè el seu contingut era extraordinàriament perillós per al pensament cristià. Segons Domínguez, la concepció lucreciana de la naturalesa, com un domini del tot independent i lliure de la jurisdicció dels déus, ha estat una de les forces directives de la revolució científica del segle XVII que ha arribat fins als nostres dies. Efectivament, el llarg poema didàctic ordenat en sis llibres i escrit en hexàmetres,

anul·lava la necessitat de Déu per a explicar els fenòmens de la naturalesa. D'aquesta forma, Lucreci pretenia donar una explicació raonada de quasi tot. El poeta narra com els humans, com que no podien donar explicació als fenòmens de la naturalesa, els més terribles dels quals eren produïts en el cel, crearen la imatge d'algú que hi habitava («Tenien com un refugi remetre-ho tot a les mans dels Déus i fer que tot girés a un senyal de llur testa... posaren en el cel els estatges i els palaus dels Déus»). La por a allò desconegut («a qui no s'enrampen els membres de basarda quan la terra abrusada s'estremeix sota el cop horrible del llamp i la gran bonior recorre de banda a banda el cel?») ha fet que els homes cerquen en les deïtats allò que, com vol demostrar Lucreci, es pot trobar directament amb la raó. Com diu categòricament: «Els déus no produeixen el llamp». I no és que els déus no existesquen, és que, segons el poeta, simplement no tenen cap preocupació pel que s'esdevé a la Terra.

Perquè ens fem una idea de com es podia trobar d'allunyada bona part de l'Europa d'inicis del segle XV dels ideals atomistes, epicuris i lucrecians, n'hi haurà prou amb recordar les intenses i reeixides campanyes de predicació de fra Vicent Ferrer. L'ancià dominic recorria aquell any nombroses viles d'Occitània. Tot just acabat el Cisma d'Occident, algú tan antiepicuri com fra Vicent passejava els camins d'Europa predicant la conversió, acompanyat d'una corrua de penitents que castigaven les seues carns amb el flagell, en una *performance* d'exaltació màxima del dolor, com a camí de redempció. Res més allunyat del clam d'Epicur: la recerca del plaer com el camí cap a la felicitat. Una recerca del plaer que ocasionà grans debats, ja que mentre uns

la consideraren com la tranquil·litat de l'ànima i no l'estimulació del cos –tal fou el cas d'un coetani de Vicent Ferrer, com Gerson– per a altres no era més que una doctrina absurda i permissiva de tots els vicis imaginables i que negava la immortalitat de l'ànima. Alguns s'atreverien a intentar mitigar l'hostilitat vers les idees lucrecianes, però ensopegaren sempre amb una actitud contrària de la majoria.

No hem de pensar, efectivament, que la recepció al Renaixement del *De rerum natura* provocà un trasbals des de la perspectiva científica. Si alguna cosa va interessar de l'epicureisme no fou el seu rerefons discursiu sobre la filosofia natural, sinó el seu vessant herètic i ateu, que va suscitar rebuig, censura i prohibició. No debades, Dant va situar els epicuris en el sisè cercle de l'Infern, juntament amb els heretges. Una anàlisi recent de les notes marginals dels manuscrits conservats amb el poema –feta per Ada Palmer– ha donat a conèixer que durant cent cinquanta anys els propietaris d'aquests manuscrits només estigueren interessats en qüestions filològiques, sovint relacionades amb la reparació del text, i escassament filosòfiques. Els lectors d'aquell temps buscaren una utilitat literària i moral en l'obra lucreciana, perquè pensaren que convenia per al foment dels valors cristians, sempre que s'obviaren les qüestions espinoses. Ben cert és que alguns autors quedaren corpresos pel text, com ara Petrarca, Boccaccio, Valla o Botticelli, però foren pocs, al capdavant, els influïts per la concepció de la naturalesa que propagava el poema. A mitjan segle XVI la tendència canvia en les *marginalia*. A poc a poc, l'atracció per l'atomisme va anar creixent i les anotacions al respecte superaren amb escreix les filològiques. Els lectors de Lucre-

ci de les acaballes de la centúria eren ben distints dels primers.

Amb el pas del temps, algunes de les ments més preclares de l'Occident europeu foren influïdes successivament per *De rerum natura*. Maquiavel hi basà bona part de la seua ètica; Bruno anà a parar a la foguera per defensar aferrissadament un univers en expansió bastit sobre una matèria atòmica; Moro generà una utopia cimentada en els hexàmetres lucrecians; i així després Montaigne, o Galileu, i els homes de la Il·lustració, com ara Buffon, Diderot, Goethe o Voltaire, no pogueren deixar de mostrar la seua admiració i deute envers Lucreci. La nòmina de «lucrecians» és il·lustre i repassada per Domínguez. Però si alguna cosa ens crida l'atenció és el volum de pàgines dedicat a Darwin i la seua família, una mica més d'un terç del llibre. La gran admiració de Domínguez pel naturalista de Down queda palesa en l'aferrissada defensa i reivindicació que fa del seu pensament i de la seua obra. Domínguez en alguns moments sembla voler emular Huxley, en posar l'afamat biòleg a recer de les opinions d'alguns estudiosos que han pretès rebaixar la grandesa de la seua obra. No seré jo qui no estiga admirat pel treball darwinianà. Tanmateix, la defensa de Domínguez frega els límits en alguns punts. Tot i que certes particularitats del geni semblen innegables, com ara la seua arrogància intel·lectual, s'estigué en canvi de reconèixer la influència del seu avi, o la de Malthus, i fins i tot a penes es va fixar en textos tan influents com els de Mendel. Amb tot, la justificació d'aquest gran interès rau en el fet que Darwin és per a Domínguez el màxim exponent de l'esperit lucrecià. Sense uns principis com els establerts al poema no hauria estat possible l'adveniment i el triomf de l'evolucionisme,

i tot el que ha suposat posteriorment. No obstant això, no hi ha notícies que Darwin hagués llegit mai Lucreci, com el mateix Domínguez ens indica.

En tot aquest periple per l'evolució del pensament racional i de la ciència, de la mà de Lucreci, Domínguez ens obsequia amb una galeria de científics, o grans pensadors i interpretadors dels misteris de la naturalesa, alguns vells coneguts i pobladors de les seues novel·les. Juntament amb Kepler, Descartes, Buffon, von Haller, Leeuwenhoek, Linné o Cuvier, entre altres, per les pàgines d'aquest llibre desfilen literats o pensadors que feren notables incursions en el món de la ciència, tan importants com Goethe, Diderot, Montesquieu o Flaubert, o artistes de l'alçada de Botticelli. Així, el capítol quart, «La primavera», esdevé un magnífic exercici literari en el qual Domínguez ens obsequia amb el seus coneixements de botànica, d'història de l'art, especialment en el vessant del simbolisme iconogràfic, i de literatura, per fer una interpretació memorable del famós llenç de Botticelli –que il·lustra la coberta del llibre–, inspirat en uns versos del *De rerum natura*.

I en parlar dels il·lustrats i de la seua forma d'escriure –particularment del seu admirat Buffon–, Martí Domínguez fa un al·legat en favor d'una ciència ben escrita, un honorable costum que ell mateix practica des que començà el seu periple literari, i que tant li agraïm els seus lectors. A banda de la importància donada a l'experiència i a la crítica, els il·lustrats buscaren –remarca l'autor– «la unió de la ciència i de la literatura per a fer publicitat d'una idea justa i gosar canviar el món. És, al capdavall, el vell mètode de Lucreci, la fèrtil simbiosi de la forma i el fons». Si un objectiu així és lloable, és ben cert que no ha estat mo-

neda corrent, però també ho és que Martí Domínguez excel·leix literàriament en aquesta narració apassionada on es barreja la ciència, la literatura i l'art, per posar-nos de manifest que l'escissió marcada per la doble cultura, científica i humanística, faríem bé de desterrar-la, com ja fa tants segles ens mostrà un gran poeta llatí.

Convindria finalment fer algunes reflexions sobre diverses percepcions que ens transmet *El somni de Lucreci*. No deixem de tenir la sensació en llegir aquest llibre, que l'exhumació de Lucreci a les acaballes de l'edat mitjana suposà per fi l'arribada de la «llum» i l'alliberament de la raó del seu calabós. Com si la tradició científica hagués fet un rodeig entre la caiguda de Roma i el descobriment d'Amèrica. El debat sobre la fractura o la continuïtat de la ciència entre els temps medievals i la revolució del segle XVII, ha estat llarg i ha mostrat posicions confrontades. Però si seguim David Lindberg, podem afirmar que si bé és evident que es va produir un tall profund, sobretot a nivell metodològic, també és cert que les aportacions del món medieval foren clau perquè aquella es pogués donar. Així, el gran esforç intel·lectual produït durant l'edat mitjana possibilità el progrés científic posterior. Com oblidar la gran quantitat de traduccions llatines, i la ràpida vernacularització d'aquests textos, que afectà autors àrabs i també d'altres com Aristòtil, Hipòcrates i Galè, per citar-ne alguns casos notables? Una vernacularització que s'inicià en terres valencianes a les acaballes del segle XIII. Cal tenir present, si parlem de la recepció dels textos producte de les autoritats clàssiques, el fet que lluny d'assimilar-se tal i com arribaven, foren debatuts i criticats. La filosofia aristotèlica, com també, posem per cas, el galenisme,

molt inspirat en ella, no romangueren inalterables, ans al contrari, evolucionaren a mesura que es corregien les seues errades, es resolien les inconsistències i s'aplicaven a nous problemes. Perquè les crítiques textuals i els debats encesos foren constants en els temps medievals. A més, en aquell moment es produí la fusió del pensament clàssic amb el cristià, que romandria durant segles com el referent per a explicar el funcionament de la naturalesa. I això es produiria en el marc de les escoles i de les universitats, notables creacions medievals. Les continuïtats foren evidents en molts camps, com ara l'alquímia, l'astrologia-astronomia, la medicina o la història natural. Fet i fet, moltes de les nocions emprades per Galileu per explicar principis clau del seu pensament científic arranquen del segle XIV.

Possiblement el seguiment d'un únic text i dels seus escassos lectors ens conduïx als miratges o biaixos que provoca la història de la ciència quan se centra únicament en els grans personatges. Perquè la ciència, com a empresa col·lectiva que és, resulta un projecte impensable sense el concurs de milers de persones que participen de les formes més diverses: un traductor, un llibreter, un col·leccionista, el públic divers... Sense això, ni Lucreci, ni Darwin ni ningú haurien pogut fer avançar el coneixement. La ciència és un producte humà, una construcció altament sofisticada, però inseparable de la societat que l'ha produït. La ciència és la que ha pogut ser en cada moment i no podem acusar d'això la societat que en fou autora, i la llibertat de pensament—el motor de l'avanç veritable de la ciència, segons l'autor— sempre és relatiu i està sotmès a múltiples avatars. Com diu Domínguez «la capacitat profètica del poeta romà és esbalaïdora» respecte a l'atomisme o l'he-

rència genètica, però aquestes no es poden considerar «premonitòries observacions de Lucreci». Val a dir que hi hagué més escoles d'atomistes, d'antigues i de molt posteriors, com ara la visió procedent de l'alquímia medieval, estudiada per Newman. Al capdavall, les explicacions del poeta romà no foren sinó producte de la seua època, i cal entendre, donada la seua llarga persistència i la seua accidentada transmissió, que han estat llegides de molt diverses formes, no sempre amb intencions «modernitzants». També aquelles ocultacions i recuperacions posen de manifest que la ciència no avança inexorablement cap a una realitat triomfal present.

L'epíleg del llibre és una defensa del materialisme biològic, d'un cert determinisme si voleu. El «res té sentit a la vida si no és a la llum de l'evolució i dels gens», suposa també un clam en favor de la ciència alliberada de la religió. Tanmateix, considerar que la revolució científica va sorgir en bona mesura de la separació de ciència i religió, com fa Domínguez, sembla poc defensable. Si Galileu —a qui el nostre autor fa l'injust retret d'haver-se retractat de l'heliocentrisme— fou un creient fervorós, que tingué filles monges, Newton —a penes present a *El somni de Lucreci*—, fou ben conegut per les seues inclinacions religioses, el seu interès per la teologia i la seua adhesió a la Bíblia. Limitar aquesta relació ciència-religió al conflicte proposat a *El miratge de Déu* per Dawkins és una mica reduccionista, a la llum de tot el que s'ha escrit sobre el tema, i sobre el que alguns científics ateus han dit sobre aquest darrer llibre. Però aquesta nova perspectiva, segurament, necessitaria un altre assaig. □